

A MAGYAR POLITIKATUDOMÁNY HIÁNYZÓ HÁLÓZATAI

(Magányos harcosból csapatjátékost)

Antal Attila

(Egyetemi tanársegéd – ELTE ÁJK Politikatudományi Intézet; elemző – Méltányosság
Politikaelemző Központ; jogász – Energiaklub Szakpolitikai Intézet és Módszertani Központ)

Szabó Márton kiváló összefoglalójával¹ nagyon aktuális és égetően fontos vitát indított el, melynek kimenetele és hozadéka meghatározhatja a magyar politikatudomány irányát az új évezred második évtizedében. Időközben megjelent a Századvég című folyóirat 58. száma *Politologosz* címmel² – megjegyzem, nem is jöhetett volna jobbkor.

Ebben a rövid hozzászólásban néhány olyan elemet bontanék ki a Szabó Márton-féle, valamint a *Politologosz*-ban megfogalmazott felvetésekből, amelyek – álláspontom szerint – a magyar politikatudomány legnagyobb problémái, s a legérdekesebb feladványai is egyben. A vitaindító cikk a következőképp fogalmaz a hazai politikatudomány egyik legfontosabbnak tartott intézménye, az MTA Politikai Tudományok Intézete (MTA PTI) kapcsán: „*Születtek természetesen fontos tudományos produktumok az intézetben az elmúlt tíz évben is, elsősorban egyéni teljesítmények révén...*”. Ehhez kapcsolódóan fogalmazom meg hozzászólásom kiindulópontját és egyben fő mondanivalóját: álláspontom szerint a magyar politikatudománynak az a legsúlyosabb hibája, hogy elsősorban az egyéni teljesítményekre épít, s a hazai politikatudós archetípusa a „magányos harcos”. Az egész hazai politikatudomány pedig sokkal inkább mutatja egy véletlenül szerveződő hálózat képét, mint egy tudatosan és szervezeten épülő rendszerét. Ebből nagyon sok minden levezethető. A következőkben megkísérlek bemutatni néhány olyan következményt, amely a hazai politikatudományi (belső és külső) hálózatok fejletlenségére vezethető vissza. Ekként vizsgálom a *magányos tudós* és a *politikatudományi iskolák (irányzatok)* helyzetét, valamint bemutatom a magyar politikatudomány hiányjelenségeit: a *kutatói hálózatok* és közös „termékek”, s ezek következtében a *hálózatos tudás* csökkenés voltát. A bemutatott vizsgálati szempontok mögötti központi kérdésem tehát az, hogy a magyar politikatudományban miért ritka a tudósközösségi

teljesítmény? Végül megfogalmazok néhány javaslatot a hazai politikatudományi hálózat összeszövésére.

A TUDÓSBA ZÁRT POLITIKATUDOMÁNY

Fentebb azt állítottam, hogy a hazai politikatudomány az egyéni teljesítményekre épül, s ez leképeződik mind a belföldi, mind a külföldi tudományos porondon. Ahogyan Szabó Márton is utal erre: *„[a] hazai politikatudomány művelői elsősorban egyénileg keresik a nemzetközi kapcsolódásokat...”. Vagyis jelen vagyunk ugyan a nemzetközi szintéren, de egyénileg, s ez a hazai politikatudósi közösség összteljesítménye szempontjából édeskevés. A helyzet belföldön sem más, hiszen hogyan is várhatnánk el azt, hogy ha külföld felé nem mutatjuk a jól szervezett, az egymással együttműködő tudósközösségek arcát, akkor belföldön ellenkezőleg járunk el? A hazai politikatudomány alapegysége nem az egyetemi vagy kutatóhelyi tudós-csoport, még csak nem is a kisebb (akár baráti kapcsolaton alapuló) tudósközösség, hanem az egyedül kutató és publikáló tudós. Persze ezzel ellentétes tendenciák is akadnak – utalhatunk itt az MTA PTI tudományos osztályaira vagy a Magyar Politikatudományi Társaság (MPTT) szakosztályaira –, de ezek sokkal inkább speciális, mint általános példák: hazánkban mind a mai napig nem alakultak ki tartós, az ország különböző pontjain dolgozó kollégákat megmozgató tudósközösségek.*

ISKOLÁK ÉS IRÁNYZATOK A MAGYAR POLITIKATUDOMÁNYBAN

Ez persze összefügg azzal a régi – általam részben vitatott – hiányérzettel, hogy nincsenek a magyar politikatudományban pregnáns arcúkkal rendelkező iskolák. Iskolák alatt általában egy speciális területre (vagy a „mesterül” választott szerzőre, szerzőkre) koncentráló, s ezen a területen meghatározott módon kutató és eredményeket elérő tudóscsoportot érthetünk, amelynek jellegzetes tudományos „ismertetőjegyei” (módszer, stílus, beszédmód, csoport-tudat) vannak. Ebben az értelemben valóban nincsenek iskolák a hazai politikatudományban (ahogyan Enyedi Zsolt is megfogalmazza: *„Mégsem tűnik úgy, hogy valamely magyar vagy külföldi szerző körül komoly követői kör, iskola alakult volna ki.”*³), de más értelemben sokkal inkább, s ezt célszerű *irányzatoknak* nevezni. Itthon irányzatok elsősorban a politikatudomány képzési helyeihez köthetők, hiszen az egyetemek és főiskolák rendre megtalálják a saját témáikat, amiben különbözni tudnak a többiektől, s ez által adnak sajátos színt (ha tetszik versenylőnyt) az adott helyen képezett politológusoknak. Így az ELTE ÁJK-n a jogászképzés, az ELTE TÁTK-n a szociológusok hatása érződik, Pécsen a helyi politika és a zöldpolitika „erős”, a Corvinuson a közgazdaságtannal és a ma-

tematikai elemekkel kombinált politikatudomány. Vagyis a magyar politikatudománynak iskolái ugyan nincsenek, de az oktatási intézményekhez kötődő irányzatai minden bizonnyal vannak, s ez nagy érték, kiváló kiindulópont (persze vannak „tematikus” iskolaalapítások is – pl. diskurzuselemzés – amelyek inkább üdítő kivételek, mint általános tendenciák). Egyelőre – hogy kissé árnyaljam a képet – ez tényleg csupán kiindulópont. Ezek az irányzatok elvétve kapcsolódnak össze, persze számos egyéni kapcsolat van, de az egyes irányzatok szervezeten nem működnek együtt, nem alakult ki a hazai politikatudomány élénk vérkeringése, amely nem csupán az oktatók, hanem a hallgatók kooperációját is jelentené. Ebből a szempontból is érthető és megszívlelendő Tóka Gábor kritikája: *„Magyarországon azonban egyelőre alig-alig van olyan kommunikációs közeg és munkahelyi környezet, amiben a szóhozjutást, az elismertséget és a fizetést érdemben befolyásolná az egyetemes politikatudományi diskurzus szűrőjén átment (ma nyilván az adott szakma jelentősebb referált folyóirataiban, könyvkiadójánál megjelent) értekezések száma, idézettsége, megjelenési helye, a kiváltott szakmai reakciók tartalma.”*⁴

A KUTATÓI HÁLÓZATOK HIÁNYA: HUBOK NÉLKÜL

A magyar politikatudomány egyik legnagyobb hibája tehát a jól működő kutatói, oktatói hálózatok hiánya. Ha a hálózatelmélet fogalmait kívánjuk alkalmazni tudományterületünkre, akkor azt mondhatjuk, hogy a hazai politikatudomány sokkal inkább kelti egy alacsony fokszámú *véletlen hálózat* benyomását, mint egy *skálafüggetlenét*.⁵ Mit jelent ez? A véletlen hálózatokban a legtöbb pontnak ugyanannyi kapcsolata (jelen esetben közös kutatás, publikálás, pályázás, rendezvények szervezése) van, s nem léteznek nagyon nagy számú kapcsolattal rendelkező pontok (hubok). A hazai helyzetet jellemzi, hogy nem elég, hogy nincsenek hubok a rendszerben, de az „egyszerű” pontoknak (kutató, oktató, vagy éppen maga az intézmény) sincs túl sok kapcsolata. Ezzel szemben a skálafüggetlen hálózatokban a legtöbb pontnak csak kevés kapcsolata van, s az egész rendszert néhány nagy összekötöttséggel rendelkező pont tartja össze. Vagyis utóbbi tudományszerveződés nem kíván meg óriási, teljesíthetetlen erőfeszítéseket egy-egy tudóstól, azt viszont igen, hogy minden szakember csatlakozzon egy-egy tudásközpontra (hubra). Vagyis a sokkapcsolatú tudományos tekintélyek – legyenek azok intézmények, vagy egyének – megléte elengedhetetlen feltétele egy prosperáló tudományterületnek. Mindez tehát azzal jár, hogy ugyan kell és lehet a hubok „farvizén evicélni”, de egy minimális összekötöttséget fenn kell tartani a rendszerben.

A fentiek alátámasztására hoznék egy egyszerű, szívemhez közel álló példát, amely ezer szállal kötődik a magyar tudományos élethez, illetve annak nemzetközi reputációjához. Egy korábbi blogbejegyzésemben azt a kérdést feszegettem, hogy lehet-e a magyar politikatudományban Erdős-szám?⁶ A mate-

matikusok hálózatosodásának (s egyúttal közös tudományos tevékenységének) fokmérője az *Erdős-szám*. Az elnevezés onnan ered, hogy Erdős Pál világhírű matematikusnak olyan nagy szakmai tekintélye van, hogy kialakították az ún. Erdős-számot. Ez a szám azt mutatja meg, hogy a társszerzőségek révén valaki milyen távol van a matematikai géniusztól. Erdős Pál Erdős-száma 0, aki vele publikált annak 1, aki az Erdőssel publikálónak volt társszerzője annak 2, és így tovább. A dolog annyira népszerű, hogy nem csak a matematikusok, hanem egyéb tudományterületek (pl. közgazdaságtan, fizika, hálózattelmélet) tudósai is „méri” saját Erdős-számukat. Az Oakland Egyetemen például külön Erdős-projekt (ENP)⁷ működik a távolságok meghatározására. Ez egyrészt azt jelenti, hogy egy-egy tudományterület (így az általunk kedvelt és művelt politikatudomány) sem lehet meg a tudomány hálóját összetartó, azt strukturáló központok nélkül; másrészt arra is felhívja a figyelmet, hogy egyetlen tudós sem „ülhet a babérjain”, hiszen egy dinamikusan fejlődő tudományágnak új és új kapcsolatokra, hubokra van szüksége.

A KÖZÖS PRODUKTUMOK HIÁNYA

A fentiek következményeként (de az ok-okozati viszony akár meg is fordítható) felvethető, hogy a magyar politikatudomány súlyos kórral, az *egyszerűség* akut problémájával is küzd. Ennek alátámasztására egy igen fontos, tudománymetriai iratra utalnék, amely e folyóirat hasábjain jelent meg. Cselényi Emese 2010-es munkájában⁸ összesen 236 szerző 447 publikációját vizsgálta meg 1992 és 2007 között, amely összesen 2642 hivatkozást tartalmazott. A tanulmány megállapítja: *„A Szemlében a vizsgált időintervallumban 27 többszerzős formáció (54 szerző) 32 többszerzős cikket publikált. Ezen cikkek 28%-a külföldi szerzőtársakkal együttműködve született.”*⁹ Első hallásra talán szembe sem ötlük a szomorú tény, hogy 16 év alatt, a vizsgálat tárgyává tett 447 cikkből mindössze 32 (csupán 7,1 %) volt többszerzős. A szomorú statisztikán csak a külföldi társszerzők aránya csiszol némileg. A magyar politikatudós tehát hajlamos az „elmagányosodásra”, s ennek bizony súlyos következményei lehetnek.

A HÁLÓZATI TUDÁS HIÁNYA

Kutatói hálózatok és közös tudományos termékek hiányában nem csodálkozhatunk, ha a magyar politikatudományban nem alakult ki magas szintű hálózati tudás és tudatosság. Tudunk egymásról, de egymás eredményeit kevésbé használjuk fel. Nem lustaságra vagy szakmai nemtörődömségre vezethető ez vissza, csupán a magyar politikatudomány alacsony hálózatosodásnak természetes velejárója. Emiatt nem indult meg itthon olyan tudásfelhalmozás és

tudatos építkezés, mint amilyen a példának tekintett nyugati politikatudományban. A magyar politikatudósoknak *egyénileg* impozáns tudása és életműve van, *tudósközösségi teljesítményt* illetően azonban igen gyengén állunk. A fenti hálózatos példánál maradva: az egyéni kapcsolatok alacsony volta és a tudásközpontok hiánya miatt az egyéni produktumokból származó eredmények nem járják át a hazai politikatudósok világát. Mintha az éltető oxigén nem jutna el rendeltetési helyére a testben.

KÖVETKEZMÉNYEK ÉS LEHETŐSÉGEK

A fent megfogalmazott központi gondolat tehát az, hogy a magyar politikatudomány egyik legfontosabb problémája a tudósi, kutatói, oktatói hálózatok hiánya vagy csökevényes volta. „Különlegessége” ennek a problémának, hogy ebből számos (a Századvég hasábjain is taglalt) további probléma levezethető:

– *„Outsider” hubok.* Az első és legfontosabb következmény abban ragadható meg, hogy a hazai politikatudomány hálózati központjainak (személyek, intézmények) hiányában tudományterületünk kénytelen a társtudományokból, pongyolábban a „tudományos közéletből” ilyen szakmai központokat (ha tetszik autoritásokat) importálni. Valami hasonlót fogalmaz meg Enyedi Zsolt is: *„Ugyanakkor hadd ismerjem el, hogy bár a professzionalizálódás és a tudományosítás lelkes híve vagyok, az inspiráló gondolatok, sőt a konkrét politikatudományi tudás jelentős része is a szűken vett szakma keretein kívülről érkezik. Mindannyian olvassunk publicisztikát, hallgatjuk a közvélemény-formálók eszmefuttatásait.”*¹⁰ Ez felveti azt az örökérvényű – kissé paradox, de a fiatal tudományokra oly jellemző – dilemmát, hogy a magyar politikatudomány egyszerre kíván közeledni és tanulni a társtudományoktól, valamint féltékenyen megőrizni integritását.

– *Nemzetközi linkek nélkül?* A magyar politikatudomány „véletlen” szerveződése hozza magával továbbá (azt a megint csak örökzöld problémát), hogy nem csatlakoztunk eléggé a nemzetközi politikatudományi vérkeringésbe (ezt feszegeti a Politologoszban többek között Ágh Attila, Arató Krisztina). Ennek a kritikának akkor van értelme, hogy elfogadjuk azt, hogy létezik bizonyos „nemzeti” és nemzetközi politikatudomány. Ezzel szemben Tóka Gábor így fogalmaz: *„Nincs hazai politikatudomány, csak egyetemes, a hazai politológiai termést pedig se okom, se időm nincs követni, hiszen kutatóként ritkán, oktatóként pedig egyáltalán nem foglalkozom magyar témákkal, ezért más olvasmányok töltik ki munkaidőm erre fordítható részét.”*¹¹ A kijelentés második felével nem foglalkoznék külön, hiszen éppen az itt felvetett okokból íródott e hozzászólás is. A mondat első felével viszont annál inkább. A hazai politikatudományban közvélekedés az, hogy egy-két nemzetközileg jegyzett kutatót tekintve nem integrálódunk a világ, de még a kontinens tudományos mainstreamjébe. Én másképp közelíteném meg a problémát. A tudományos igazságokat (ha vannak ilyenek), a

tudományos módszereket, vizsgálati témaköröket tekintve valóban csak „egy politikatudomány” van, ezt nevezi Tóka egyetemесnek. Ugyanakkor vannak/kellenek, hogy legyenek nemzeti politikatudományi hálózatok (tudósközösségek), amelyek személyeken és intézményeken keresztül kapcsolódnak egybe, megalkotva ezzel a nemzetközi politikatudomány óriási hálózatát (lásd International Political Science Association, IPSA). Az eddigiek értelmében – látva a hazai politikatudomány belső hálózatos problémáit – nem csodálkozhatunk azon, hogy ha korlátozottak belső hubkapacitásaink, akkor még problémásabbak azok, amelyek ugródeszkául szolgálhatnának a külvilág, a nemzetközi és teszem hozzá, a többi nemzeti politikatudomány és hálózat irányába.

Az évezred második évtizedének legnagyobb feladata tehát a magyar politikatudományban az, hogy a magányos harcos attitűdöt le tudjuk-e cserélni a csapatjátékos szerepére. Ehhez néhány technika és módszer rendelkezésünkre állhat:

- Ha azt kívánjuk elérni, hogy a hazai politikatudomány ne legyen „provinciális” és megismerjenek *bennünket*, akkor ahhoz először is az kell, hogy megismerjük *önmagunkat*. Tisztában kell lennünk a hazai politikatudomány személyi-szervezeti kapacitásaival, hogy ha például partnereket keres egy fiatal kutató, akkor ne a sötétben tapogatózzon. Ehhez nyitottság, tolerancia és türelem szükséges. Mindenképp üdvözlendő a Magyar Politikatudományi Társaság ígéretes networképítési kísérlete, amely a hazai politikatudománnyal foglalkozó PhD-hallgatókat kívánja elérni.
- Fontos lépés lenne a hazai politikatudományi képzőhelyek (a fentebb megfogalmazott „irányzatok”) és kutatóhelyek (elsősorban az MTA PTI) *összekapcsolása*. Ehhez először is az kell, hogy mindegyik intézmény profi, naprakész *honlappal* rendelkezzen, másrészt pedig az, hogy ezek a honlapok össze is legyenek kapcsolva. Továbbá szükségét látom egy *központi honlapnak és adatbázisnak*, amely minden aktuális információt tartalmaz a politikatudomány hazai és külföldi állapotáról (kutatók, nemzetközi és hazai pályázatok, új publikációk, külföldi agytrösztök stb.). Követendő irány erre a www.politologia.lap.hu és az MPTT honlapja lehet. Itt csak megemlíteném, hogy az említett honlapok el sem képzelhetők a szociális média (Facebook, Twitter) integrálása nélkül. Ez a honlap kiváló kiindulópont, adott esetben kezdőlap is lehetne a fiatal kollégáknak, hallgatóknak. Főként akkor, ha társul hozzá a magyar politikatörténetet feldolgozó adatbázis,¹² ha minden nap friss szakmai cikkek vagy nyugati politológusok blogbejegyzései jelennek meg rajta. Mindez egy irányba mutat: meg kell teremteni a hazai politikatudományi közösség erős webes és weben kívüli hálózatát. Ebből persze a legtöbbet a pályakezdő kollégák profitálhatnak, hiszen ők használhatják ki leginkább a „*gyenge kapcsolatok erejét*”.¹³
- Lényeges a hazai politikatudományi termés rendszeres és naprakész *szemlélése*,¹⁴ s emellett elengedhetetlenül fontos lenne a nemzetközi szak-

lapok tematikus feldolgozása is. Például az említett központi honlapon, vagy az MPTT honlapján, vagy az utóbbihoz kapcsolt közösségi médiában időről-időre felhívhatnánk a (főként fiatal) kollégák és hallgatók figyelmét azokra az időszakokra, amikor a nagy nyugati kiadók folyóiratai ingyenesen letölthetőek.

- A *társzerzőség* általánossá tétele, a közös kutatási produktumok előállításá mindenképp segítené a hazai politikatudomány hálózatosodását. Erre persze mondhatná mindenki, hogy bort iszik, hiszen e cikknek sincs társzerzője. S valóban én is – pályakezdőként különösen – elmulasztottam eddig a közös publikálást. Mentségem nincs, elszántság azonban sokkal több, hogy ezen változtassak.
- Új és főként tematikus, magyar és idegen nyelvű *folyóiratok* indítása, s ezek előfeltételeinek megteremtése. Szabó Márton hangsúlyozza: *„Ma már nem az a gond, hogy nem tudnánk alapítani és indítani új folyóiratokat, hanem az, hogy meg tudnánk-e ezt folyamatosan tölteni tartalmas írásokkal.”*¹⁵ A vitacikk megírója rendkívül élesen világít rá arra a problémára, hogy itthon egyszerre van jelen a folyóirat- és szerzőhiány jelensége. Ugyanakkor ez nem változtat azon a tényen, hogy tematikus folyóiratokra szükség van (persze itt is vannak elmozdulások az utóbbi időben). Szóval a probléma első felét akár meg is lehet oldani, hiszen folyóiratot így-úgy lehet „gründolni”. A szerzők „képzése” mindazonáltal sokkal nehezebb feladat. Ehhez lenne szükséges a nyugati cikkek megismerése, továbbá a politológus-képzőhelyeken írástechnika oktatása és a fiatal kutatók ismeretségi hálózatának kialakítása.
- Nívós *blog-szféra* kialakítása. A politikatudománynak nem szabad idegenkednie a kevésbé formalizált fórumoktól sem. Hazánkban a blog műfaját a tudomány emberei többnyire átengedik a politikai elemzőknek, s ez nagy hiba. Nyilván nem tudományt kell művelni az internetes naplóban, de a politikatudós bensőséges közeget, kapcsolati hálót hozhat létre egy-egy jól sikerült bejegyzéssel és persze személyével is. Aztán a blog-közösség valódi tudományos és baráti közösséggé is válhat, sőt az is elképzelhető, hogy a tudóst közeli munkatársai és távolabbi kollégái követik majd a blogon. A végeredmény ugyanaz: egy jól informált hálózat jön létre, amelynek közepén a politikatudós csücsül. Az on-line közösségépítés műfajában példaértékű a hálózatok egyik legjelentősebb hazai kutatójának, Csermely Péternek a blogja.¹⁶

Nyilván ezzel a hozzászólással nem találtam fel a spanyol viaszt. Ezeket a problémákat és jelenségeket sokan, sokhelyütt megírták és észlelték. Annyi újdonságértéke talán lehet a dolognak, hogy a felmerült bajokat megpróbáltam „hálózatosan” szemlélni, s egy fő hiányosságra felfűzni az egyes tüneteket: vagyis, *ha a hazai politikatudomány bajait egy hálózatban ábrázolnánk, akkor a legnagyobb probléma (ha tetszik a hub) éppen a hálózatok hiánya lenne.*¹⁷

Az említett problémák csupán részbeni megoldása sem elsősorban pénz kérdése, mint ahogy felfedezésük még kevésbé. A lehetséges (noha korántsem kizárólagos) megoldási út egymás megismerésében, tudományos ön- és közismeretünk fejlesztésében keresendő. Ezen a ponton ismét csak utalnék a kiváló vitaindítóra: „Egy szakma csak akkor él és fejlődik, ha egyrészt művelői sokat tesznek önmaguk tudásának és intézményeinek fejlesztése érdekében, másrészt 'termékeire' van társadalmi kereslet.”¹⁸ Utóbbit persze csak akkor várhatjuk, ha saját portékáinkat egymásnak is el/át tudjuk majd adni.

JEGYZETEK

- ¹ Szabó Márton (2010): A magyar politikatudomány helyzetet 2010-ben. *Politikatudományi Szemle*, 2010/4. (A továbbiakban: Szabó, 2010) 133–148.
- ² Századvég Új Folyam 58. szám, 2010/4. (A továbbiakban: Századvég, 58) <http://www.szazadveg.hu/kiado/ujdonsag/megjelent-a-szazadveg-folyoirat-58-szama-322.html> (Letöltve: 2011. január 28.)
- ³ Enyedi Zsolt: Századvég, 58, 28.
- ⁴ Tóka Gábor: Századvég, 58, 17.
- ⁵ Lásd erre bővebben: Barabási Albert-László (2008): *Behálózva*. Helikon Kiadó. 61–89., különösen 79.
- ⁶ <http://polblog.posttr.hu/lehet-e-a-magyar-politikatudomanyban-erdos-szam> (Letöltve: 2011. január 28.)
- ⁷ <http://www.oakland.edu/enp/> (Letöltve: 2011. január 28.)
- ⁸ Cselényi Emese (2010): Publikációs és idézettségi aktivitás a Politikatudományi Szemle hátsábjain. *Politikatudományi Szemle*, 2010/3, (a továbbiakban: Cselényi, 2010) 59–87.
- ⁹ Cselényi, 2010, 63.
- ¹⁰ Enyedi Zsolt: Századvég, 58.
- ¹¹ Tóka Gábor: Századvég, 58, 14.
- ¹² A főszövegben meg sem merem említeni, hogy rég meg kellett volna kezdeni a régi politikai, politológiai, közjogi szövegek digitalizálását. Hivatalos, intézményes kezdeményezés hiányában ez ismét csak „magányos farkasok” terepe lesz: <http://mtdaportal.extra.hu/> (Letöltve: 2011. január 28.)
- ¹³ Granovetter, Mark S.: The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78, 1973, 1360–1380.
- ¹⁴ Ahogyan Szabó Márton is megfogalmazza: Szabó, 2010, 144.
- ¹⁵ Szabó: 2010, 143.
- ¹⁶ <http://csermelyblog.tehetsegpont.hu/> (Letöltve: 2011. január 28.)
- ¹⁷ A dolgot hasonlóan kell elképzelni, mint az egymásra ható és kapcsolatban lévő betegségek hálóját. Lásd erre: Pollack, Andrew: *Redefining Disease, Genes and All*. Elérhető: http://www.nytimes.com/2008/05/06/health/research/06dise.html?_r=1 (Letöltve: 2011. január 28.)
- ¹⁸ Szabó: 2010, 143.